

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

İLƏHƏ ZABİL qızı ƏLİYEVƏ

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ NİTQ ETİKETLƏRİNİN
STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2015

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məsməxanım Yusif qızı Qazıyeva

Rəsmi opponetlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Nigar Çingiz qızı Vəliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Kifayət Balay qızı Hacıyeva

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin İngilis
dili və onun tədrisi metodikası və Azərbaycan
dilçiliyi kafedraları

Müdafiə _____ 2015-ci ildə saat _____-da Azərbaycan
Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhər, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dilçilikdə ünsiyyətin etnokulturoloji xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasına, fikrin aydın ifadə və şərh formalarının özünəməxsus cəhətlərinin açılmasına, nitqin kodlaşdırılması və dekodlaşdırılmasının oxşar, eləcə də fərqli aspektlərinin öyrənilməsinə maraq sürətlə artır. Xalqların və millətlərin ictimai və fərdi həyatının fərqli sferalarında inteqrasiyası dillərin funksional planda bir sıra müstəvilərdə yaxınlaşmasına zəmin yaradır. Ünsiyyətin tarixən formalaşaraq müəyyən etnokulturoloji məkanda normalaşmış şəkildə fəaliyyət göstərən nitq etiketi hazırda öz hüdudlarından kənara çıxaraq fərqli mədəniyyət sahələrinə də nüfuz edir. Ona görə də, nitq etiketi məsələləri nitq aktları nəzəriyyəsində, mətn dilçiliyində, diskurs təhlilində, danışıq dilinin öyrənilməsi, dillərin tipoloji tədqiqatında, psixolinqvistika və paralinqvistikada araşdırma obyektı olur. Qeyd olunanlar nitq etiketinin öyrənilməsini aktuallaşdıran əsas amillərdir.

Ünsiyyət prosesində əlaqənin yaradılmasının əsas vasitəsi kimi çıxış edən hazır qəliblər sosial funksionallığa malikdir. Formalaşan ünsiyyət ahənginin qorunması, ünsiyyətin rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə aparılması və digər amillərin təsiri altında nitq etiketində baş verən dəyişmələr, həmin dəyişmələrin ingilis və Azərbaycan dillərində təzahürü ilə bağlı araşdırmalara da ehtiyac böyükdür. Nitq etiketinə müəyyən mədəniyyət sahəsində fikrin ifadə forması, məzmunu, deyim qaydası və forması, şəraitdən asılı olaraq yerinə düşüb-düşməməsi baxımından müəyyən tələblər qoyulur.

Nitq etiketi sisteminə daxil olan elementlər dilin müxtəlif səviyyə vahidləri ilə reallaşır. Leksik səviyyədə xüsusi sözlər, sabit birləşmələr, xüsusi müraciət formaları, qrammatik səviyyədə hörmət mənasında cəm şəkilçisindən istifadə edilməsi, imperativin sual cümlələrinə transformasiyası, üslubda nitqin obrazlılığı, tabuların yoxluğu, fraza intonasiyasında hörmət tonu, düzgün tələffüz, nitqin kommunikativ təşkilində tərəfmüqabilin sözünü kəsməmək, başqalarının söhbətinə qarışmamaq və s. məsələlər üzə çıxır ki, bütün bunların həm ingilis dili materialı, həm də Azərbaycan dili ilə müqayisədə öyrənilməsi aktualdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi müxtəlif sistemli dillərdə nitq etiketi vasitələrinin müqayisəli aspektdə öyrənilməsidir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

– nitq etiketi probleminin əsas nəzəri məsələlərinin və anlayışlarının təyini;

- ingilis və Azərbaycan dillərində nitq etiketində istifadə olunan sözlərin, ifadələrin, hazır nitq konstruksiyalarının müəyyənləşdirilməsi;
- nitq etiketinin müxtəlif situasiyalarla bağlılığının və hər bir situasiyada nitq etiketinin ifadə vasitələrinin müəyyən edilməsi;
- nitq etiketinin ünsiyyət prosesinin fazaları (salamlama, hal-əhval tutma, xudahafizləşmə və s.) üzrə dilin materialları əsasında tədqiqi;
- nitq etiketində istifadə olunan hazır qəliblərdən dialoji nitqdə və müxtəlif mətnlərdə istifadə olunma xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Tədqiqatda ilk dəfə olaraq ingilis və Azərbaycan dillərində nitq etiketi vasitələri müqayisəli planda öyrənilmişdir. Nitq etiketi kommunikasiyasının spesifik xüsusiyyətləri, kommunikativ aktlarda istifadə olunan leksik-semantik vasitələr, habelə sintaktik konstruksiyalar ilk dəfə situasiyadan asılı olaraq, təyin edilmişdir. Nitq etiketi məsələləri danışanların kommunikativ məqsədləri, kommunikativ strategiyaları və niyyətləri müstəvisində tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu cəhət nitq etiketinin pragmatik aspektlərinin iki dilin materialı əsasında ilk dəfə tədqiqata cəlb olunması kimi qiymətləndirilə bilər.

Tədqiqat işinin işçi fərziyyələri aşağıdakılardır:

- Nitq etiketi insani münasibətlərin ünsiyyət prosesində saxlanması məqsədi daşıyan dil vasitələri toplusudur.
- Hər bir dilin özünəməxsus nitq etiketləri mövcuddur.
- Nitq etiketi qəlibləri müxtəlif sistemli dillərdə fərqli strukturda və formalarda ola bilər.
- İngilis və Azərbaycan dillərinin nitq etiketləri həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətlərə malik ola bilər və bu fərqliliyin əsas səbəbləri ekstralingvistik, həmçinin etnokulturoloji amillərlə bağlıdır.

Tədqiqatın obyektı nitq etiketlərindən ibarətdir.

Tədqiqatın predmeti ingilis və Azərbaycan dillərində müxtəlif situasiyalarda istifadə olunan nitq etiketi vasitələrinin sistemli lingvistik təhlilindən ibarətdir.

İşin praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işində əldə olunmuş nəticələrdən ingilis və Azərbaycan dillərinin tədrisi prosesində istifadə oluna bilər. Tədqiqat işi ingilis və Azərbaycan danışq dilinin öyrənilməsi, bir dildən digərinə tərcümə üçün də praktik əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqat prosesində əldə edilmiş elmi qənaətlərdən danışq dili, dialoji nitq üzrə xüsusi seminarların aparılmasında istifadə oluna bilər.

İşin nəzəri əhəmiyyəti. İngilis və Azərbaycan dillərinə aid nitq etiketi vasitələrinin müqayisəli şəkildə leksik-semantik, struktur-semantik, habelə

leksik-qrammatik planda araşdırılması nitq etiketi ilə bağlı tipoloji tədqiqatların aparılması üçün yeni elmi-nəzəri yanaşma üsulunun təyin olunması baxımından əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, dissertasiya işi gələcək tədqiqatlarda mövcud olan mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Müdafiyə təqdim edilmiş əsas müddəalar:

– cəmiyyət üzvləri müxtəlif sosial qruplara bölündüyündən hər bir qrup daxilində müəyyən etiket və davranış qaydaları formalaşır. Bu norma və qaydalar həmin qrupun nitqinə və beləliklə, onların nitq etiketinə təsir edir;

– nitq etiketi etiketin semiotik və sosial anlayışları ilə bağlıdır və ünsiyyətin müəyyən registrlərinin seçilməsi zamanı üzə çıxır;

— nitq şəraiti ingilis və Azərbaycan dillərində bu sahəyə məxsus etiket qaydaları üzrə gedir və hər bir dilin daxili qanunlarına uyğun şəkildə ifadə olunur;

– ingilis və Azərbaycan dillərində nitq etiketinin semantikasi və strukturundakı oxşar və fərqli cəhətləri aydınlaşdırmaq azı iki dilə aid belə vahidlərin müqayisəli struktur-semantik təhlilini aktuallaşdırır;

– istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində etiket normalarında janrların bir-birini izləməsi baş verir.

Tədqiqatın metodu. Elmi tədqiqat işində araşdırmalar müqayisəli tutuşdurma, funksional-semantik və transformasiya metodları ilə aparılmışdır. Əsasən sistem-struktur yanaşma, struktur-semantik təhlil üsullarından və zəruri hallarda təsviri metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiya işində aparılan tədqiqat zamanı həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində yazılmış bədii əsərlərdən, danışq dili materiallarından, bir sıra nəzəri mənbələrdən, ensiklopediya və lüğətlərdən istifadə olunmuşdur. Tədqiqat prosesində zəruri hallarda internet saytlarına da müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın aprobeiasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya mövzusu üzrə müxtəlif elmi seminarlarda çıxışlar edilmiş, mövzu ilə bağlı məqalə və tezislər çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar müəyyənləşdirilir, dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın metod və üsulları, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “*Nitq etiketinin nəzəri əsasları*” adlanan birinci fəslində nitq etiketinin lingvistik tədqiqinin əsas xüsusiyyətləri təhlil olunur, onun funksiyaları və janrları, etiket deyimlərinin konsituasiyası müəyyənləşdirilir.

Nitq etiketi müəyyən mədəniyyət sahəsində ifadənin və ya fikrin ifadəsinin formasına, məzmununa, qaydasına, xarakterinə və şəraitdən asılı olaraq yerinə düşüb-düşməsinə qoyulan tələblər kimi özünü göstərir. Dilçilikdə nitq etiketinə müxtəlif təriflər verilmişdir. Həmin təriflər, bir qayda olaraq, bir-birindən kəskin fərqlənmir, anlayış daha az və ya daha çox əhatə etmək baxımından seçilir. “Nitq etiketi nitq davranışının tənzimlənen, cəmiyyət tərəfindən müsahiblərin müəyyən tonallıqda dil-nitq təması yaratmaq, onu davam etdirmək və saxlamaq üçün qəbul edilmiş milli özünəməxsusluğu ilə seçilən nitq konstruksiyalarıdır”.¹ Adamların salamlamaq, xudahafizləşmək, xahiş etmək, üzr istəmək məqamlarında istifadə etdikləri ünsiyyət formaları, hörmət ifadə edən intonasiya xüsusiyyətləri nitq etiketinə aiddir.

Hər bir uğurlu kommunikasiya aktı nitq etiketi ilə səciyyələnir. Yəni kommunikasiya aktı nitq etiketini öz daxilində əridir. Ona görə də, nitq etiketi kommunikasiya aktı iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqəsini gerçəkləşdirir və onun uğurlu olmasına yardım göstərir. Q.P.Qrays kommunikasiya aktının uğurlu və tərəflər üçün əhəmiyyətli keçməsinin nitq etiketi ilə nitq ünsiyyətinin əlaqəsinin postulatlarından asılılığı ilə bağlı olduğunu söyləmişdir. Müəllifin irəli sürdüyü postulatlar hər bir ünsiyyətin əsasında duran kooperasiya prinsiplərindən doğur. O, nitq ünsiyyəti postulatlarına aşağıdakıları aid etmişdir: 1) keyfiyyət postulatları (məlumatın yalan olmaması və yalana əsaslanmaması); 2) kəmiyyət postulatı (məlumat nə həddən artıq qısa, nə də həddən artıq uzun olmamalıdır); 3) üsul (məlumat

¹Формановская Н.И. Использование русского речевого этикета. М.: Русский язык, 1984, с. 25; Федесюк М.Ю. Комплексные жанры разговорной речи: убеждения, утешение, уговоры // Жанры речи. Саратов: Колледж, 1995, с. 101.

aydın, dəqiq olmalı, adresat üçün anlaşılmaz olan söz və ifadələrlə yüklənməməlidir); 4) münasibət (məlumat adresat üçün relevant olmalıdır). Qeyd olunan postulatlardan birinin və ya bir neçəsinin yerinə yetirilməməsi kommunikasiya aktının uğursuzluğuna aparıb çıxarır. Ünsiyyət prosesində tərəflərdən biri digəri ilə təmas yaratmağa, onu öz tərəfinə çəkməyə, fikirlərini, hökmlərini inandırıcı etməyə və s. çalışır. Bütün bu cəhədlər kommunikasiya aktının hörmət və takt kimi mühüm kateqoriyalardan təcrid edilməsinə əsas vermir.¹ Deməli, nitq etiketinin əsas tələblərindən biri də hörmətdir. Ümumiyyətlə, Q.Quaysın postulatları, eləcə də, hörmət və takt nitq etiketinin təşkilediciləridir. Bu təşkiledicilər nitq aktında istifadə olunan dil vasitələri, onların qarşılıqlı əlaqəsi zəminində üzə çıxır, formalaşır. Nitq etiketinin bəzi vasitələri – təşkilediciləri kommunikativ aktın həyata keçirilməsinin bütün müddətində ön planda durursa, bəziləri gah ön plana, gah da arxa plana keçir.

Nitq etiketi dar mənada etiket münasibətlərinin təzahür etdiyi dil sistemidir. Bu sistemin elementləri müxtəlif səviyyələrdə gerçəkləşə bilər. Dilin səviyyələrindən asılı olaraq, nitq etiketinə, əsasən, aşağıdakılar aiddir: 1) leksika və frazeologiya səviyyəsində xüsusi sözlər, sabit birləşmələr, xüsusi müraciət formaları, 2) qrammatik səviyyədə: hörmət mənasında cəm şəkilçisindən istifadə edilməsi. Əmr cümlələri əvəzinə sual cümlələrinin işlədilməsi, 3) Üslub səviyyəsində: savadlı və mədəni nitq, tabulardan istifadə etməmək, 4) intonasiya səviyyəsində: hörməti ifadə edən intonasiya, 5) orfoepiya səviyyəsində: sözün qəbul edilmiş mədəni formasından istifadə etmək, 6) nitqin kommunikativ təşkili səviyyəsində: başqasının sözünü kəsməmək, başqalarının söhbətinə qarışmamaq. Qeyd edilənlər nitq etiketinin dilin müxtəlif səviyyələri ilə bağlı vahid və vasitələri əhatə edir. Bu vahid və vasitələrdən bəhrələnmək isə, fərqli şəkillərdə həyata keçiriləndiyi kimi, onların tədqiq edilməsinin də müxtəlif aspektləri vardır.²

Nitq etiketinin bütün vacib məsələləri müasir dilçilikdə ayrıca bir elmi-nəzəri istiqamət olan nitq aktları nəzəriyyəsi ilə birbaşa və sıx bağlıdır. Belə bağlılıq tədqiqat işində nitq aktları nəzəriyyəsinin əsas anlayışlarının və terminlərinin tez-tez istifadəsini gerçəkləşdirir. Nəticədə, nitq aktları nəzəriyyəsinin ən mühüm anlayışlarının yığcam şərhi aktuallaşır. Əlbəttə, bu anlayışları, terminləri dilçiliyin ümumi terminoloji sistemindən ayırmaq

¹Грайс Г.П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. М.: Прогресс, 1985, вып. XVI, с. 226.

²Акишина А.А., Формановская Н.И. Этикет русского письма. М.: Русский язык, 1983, с. 28.

olmaz. Eyni zamanda, təyin olunan anlayışların hər biri nitq etiketi nəzəriyyəsi ilə də möhkəm bağlıdır. Müasir terminlərlə adlandırılmış belə anlayışların bəziləri ilk dəfə nitq etiketinin tədqiqi prosesində təşəkkül tapmış, müəyyən səviyyədə formalaşmışdır. Məsələn, M.Baxtinin danışanın “nitq niyyəti” adlandırdığı termindən, “kommunikativ niyyət” kimi istifadə edilmişdir.¹ Müasir nitq aktları nəzəriyyəsində “kommunikativ niyyətin adresat tərəfindən qavranılan səciyyəsi” ifadənin illokutiv gücü şəklində işlədilir.²

Etiket deyimlər sosiallaşmanın təzahürü kimi üzə çıxır. Bu deyimlər ünsiyyəti normallaşdırır, standart davranış şəraitlərini reqlamentləşdirir. “Kommunikasiyada istifadə olunan qəliblər, bir tərəfdən, mühasibə uzadılmış sosial yaxınlıq əlinə bənzəyirsə, digər tərəfdən, kommunikativ yadlığın göstəricisi rolunda çıxış edir”.³

Müxtəlif sistemli dillərdə nitq etiketlərinin əhatə dairəsində ümumi cəhətlər çox olduğu kimi, bəzi fərqli xüsusiyyətlər də qeydə alınır. Türk dillərində, o cümlədən də, Azərbaycan dilində nitq aktında istifadə olunan müəyyən hazır qəliblər vardır ki, onların ümumi əhatə dairəsi, toplusu başqa dillərdə olduğundan daha qabarıq hiss edilir. Bu baxımdan dildə istifadə olunan alqış və qarğışlar xüsusi yer tutur. Məlumdur ki, alqış və qarğışların çox qədim tarixi vardır, onlar folklorun geniş yayılmış janrlarındandır. Müasir insanın danışığına diqqət etsək, orada alqış və qarğışlardan necə tez-tez istifadə olunduğunu və onların insanın psixoloji vəziyyətinə nə kimi güclü təsir etdiyini müşahidə etmək mümkündür.⁴

Hər bir şifahi nitq aktı üçün onun baş vermə şəraiti olur. Bu şəraitin həm dildaxili, həm də dilxarici formaları vardır. Dildaxili şərait danışıda iştirak edənlərin nitqinin əlaqələnməsindən, sual və cavabların məzmunundan asılı olub, nitq aktı zamanı nitq iştirakçılarının birindən digərinə keçməsinin linqvistik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Dilxarici şərait isə nitqin baş verməsinə və onun strukturuna, digər xüsusiyyətlərinə təsir göstərən vəziyyətlərdir.

¹ Бахтин М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных наук. Опыт философского анализа // Литературно-критические статьи. М.: Худож. лит., 1986, с. 175.

² Федосюк М.Ю. Нерешенные вопросы теории речевых жанров // Вопросы языкознания. М., 1997, № 5, с. 107.

³ Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики текста. М.: Просвещение, 1978, с. 85.

⁴ Mirzəyeva N. Alqış və qarğışların dili haqqında qeydlər // Tədqiqlər. Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2005, s. 126.

yətlə bağlıdır. Nitq şəraiti ünsiyyətin baş verdiyi şəraitin bütün elementlərini əhatə edir. Şifahi nitq aktında bilavasitə nitq şəraiti ilə əlaqədar olaraq danışqda özünə yer alan dil vahidləri işlədilir. Belə vahidlər situativ vahidlər adlanır.

Nitq etiketinin bir sıra vasitə və üsulları vardır. Bu və ya digər vasitənin seçilməsi konkret məqsəddən və konkret şəraitdən asılı olur. Ədəbi əsərdə bu seçim mətnin bədii səciyyəsi ilə təyin olunur və müəyyən üslubi vəzifələrin yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Ona görə də, nitq etiketi deyiminin seçmə mexanizmini aydınlaşdırmaq üçün məsələyə yalnız virtual aspektdən deyil, etiket səciyyəli ifadələr prizmasından yanaşmaq lazım gəlir. İngilis və Azərbaycan dillərində yazılmış bədii əsərlərdə qeyd olunan nitq etiketi deyimlərinin təhlili yazıçıların, əsasən, ənənəvi qəbul edilmiş etiket ifadələrindən istifadə etməsini təsdiq edir. Bununla yanaşı, yazıçı və dramaturqlar zəruri hallarda xüsusi etiket vasitələrini yaradırlar. Belə etiket deyimləri personajların xarakterini açır, onların ətrafındakılara və hadisələrə münasibətini təyin edir.

Etiket vahidlərinin qrammatik forması da dilçilikdə diqqəti cəlb edir. Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, etiket deyimləri dil işarələri kimi nitqdə parçalanmayan hazır sintaktik vahidlərdir, onlar eksplisit və implisit şəkildə modallıq kateqoriyasını ifadə edir, zaman və şəxsi bildirir. Etiket deyimlərində predikativlik indiki zamanı və birinci şəxsin təkini, bu şəxsə aid modallığı özündə birləşdirir.¹

Etiket deyimləri frazeologizmləşmiş cümlələr, danışq dilinin spesifik konstruksiyalarıdır. Onlar predikativliyə malikdir və az məhsuldardır. İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları bir daha sübut edir ki, aşağı məhsuldarlıq etiket deyimlərinin müəyyən modellər üzrə yaradılması imkanının ifrat məhdudluğu ilə bağlıdır. “Frazeologizmləşmiş cümlələr qrammatik quruluşdan çox, nitqdə canlandırılan hazır deyimlərdir”.²

Etiket deyimlərində kommunikativ fərdi məna nitq aktındakı rolu ilə seçilən şəxsdir. İfadənin, deyimin müəllifi, danışan I şəxs, adresat isə II şəxsdir. Dil vahidlərinin məhz kommunikativ funksiyasında (şəxs əvəzlilikləri, felin şəxslil formaları) fərdilik, şəxslilik kateqoriyası öz ifadəsini tapır, danışan subyekt məlum olur. Hər bir nitq etiketi deyimində danışan I – “mən” və adresat *You* – “sən” aşkarlanır. Etiket deyimlərinin real modallığı

¹ Формановская Н.И., Шевцова С.В. Речевой этикет. Русско-английские соответствия. М.: Высшая школа, 1992, с. 37.

²Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor // Metaphor and Thought. Second edition. Ortony, Andrewed. New York: Camb. Univ.Press, 1993, p. 164.

onların quruluşunda yer alır. Modallıq müvafiq nitq aktı şəraitində nitq anı (indi), kommunikasiya nöqtəsi (burada) koordinatları ilə gerçəkləşir. Elə ona görə də, nitq etiketi deyimlərinin sintaktik zamanı aktual indiki zamanıdır.

Nitq etiketi deyim tərzii kommunikativ aktda iştirak edənə neqativ təsir göstərə biləcək amillərin aradan qaldırılmasını, onların müəyyən mənada zəiflədilməsini nəzərdə tutur. Bir tərəfin nitqindəki qətilik digər tərəfin əks reaksiyasına səbəb ola bilər. Ona görə də, nitq etiketində fikir və mülahizədəki qətiliyin ortadan götürülməsi lazım gəlir. Digər tərəfdən, qətilik ünsiyyət iştirakçısının kommunikativ niyyətinə və hətta kommunikativ məqsədinə xidmət göstərə bildiyindən adresant onun tam aradan götürülməsini istəmir. Bu halda nitq etiketində qətiliyin yumşaldılması, zəiflədilməsi lazım gəlir. Bu məqsədlə dildə müəyyən vasitələrdən istifadə edilir. Belə vasitələrdən biri də modal frazalardır. Düşünmə fəaliyyəti ilə bağlı olan *think –fikirləşmək, düşünmək, believe –inanmaq, suppose – zənn etmək, güman etmək, imagine – təsəvvür etmək, düşünmək kimi fellər, I’m afraid – qorxuram, I fear- qorxuram kimi feli-ismi birləşmələr, I dare say – cəsarət edib deyirəm, I must say – deməliyəm ki, I must confess –etiraf etməliyəm ki*, tipli sabit birləşmələrlə yaradılan modal frazalar bu qəbildəndir.

Tədqiqat işinin ikinci fəslü “İngilis dilində nitq etiketləri qəlibləri və onların Azərbaycan dilində qarşılığı” adlanır. Burada nitq etiketi vahidləri təhlil edilir, ingilis və Azərbaycan dillərində nitq etiketi qəliblərinin ümumi xüsusiyyətləri ayrı-ayrılıqda araşdırılır.

Nitqə müxtəlif prizmalardan yanaşmanın zəruriliyi hələ dilçilik elminin klassikləri tərəfindən qeyd olunmuşdur. “Nitq fəaliyyətinin öyrənilməsi iki hissədən ibarətdir: bunların biri əsasdır – onun predmeti dildir, yəni nəşə mahiyyətə sosial, fərddən asılı olmayan bir şeydir... bu elm tamamilə psixidir; o biri ikinci dərəcəlidir – onun predmeti nitq fəaliyyətinin fərdi tərəfidir, yəni fonasiyanı da daxil etməklə nitqdır... bu isə psixofizikidir”.¹ Müasir dilçilik tədqiqatlarında nitq kommunikasiyası məsələləri hazırda diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Tədqiqatçılar “nitq kommunikasiyası” və “nitq ünsiyyəti” terminlərindən istifadə edirlər.² Bu terminoloji birləşmələrdə ikinci tərəfin kalka olduğu və ya alınma sözün işlədilməsi özünü göstərir. Zənnimizcə, “kommunikasiya” nisbətən geniş anlayış

¹Ferdinand de Sössür. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: BDU, 2003, s. 79.

²Грайс Г.П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1985, вып. 16, с. 217-237.

olduğundan, onun işlədilməsi daha məqsəduyğundur.

Nitq etiketi nitq aktları nəzəriyyəsində, mətn dilçiliyində diskurs təhlilində və dialoji nitqin öyrənilməsi prosesində tədqiqat obyektı olur. Eyni zamanda, nitq etiketi müxtəlif dillərin tədrisi, nəzakət, etika qaydalarında, eləcə də tərcümə nəzəriyyəsində də ön plana çəkilir. Hazırda nitq etiketi davranış etiketinin tərkib hissəsi kimi linqvistik tədqiqatlarda mərkəzi yerlərdən birini tutur. Nitq etiketi etiket şablonlarının, qəliblərinin yalnız təsnifi nöqtəyi-nəzərindən deyil, həm də ünsiyyət prosesindəki işlədilməsi baxımından araşdırılır.¹ Nitq etiketində hazır qəliblərdən geniş istifadə olunur. Bu qəliblər nitq əlaqəsinin yaradılması prosesində cəmiyyət və müxtəlif təbəqələr tərəfindən qəbul olunur. “Ünsiyyətin hazır qəlibləri müsahiblərin ünsiyyət əlaqəsini yaratması, bu əlaqəni davam etdirməsi, nitq prosesində formalaşan ünsiyyət ahənginin qorunması kimi məsələlərə xidmət etdiyi kimi, ünsiyyətin rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə aparılmasını da özündə cəmləşdirir.”² Məhz buna görədir ki, dildə konkret nitq aktı prosesində müəyyən hazır nitq qəlibləri, daha doğrusu nitq etiketi vahidləri vardır.

Dil kommunikativ funksiyanı yerinə yetirərkən kommunikativ aktın iştirakçılarının məqsədlərini ifadə edir. Bu məqsədə çatmaq üçün kommunikasiya aktında iştirak edənlər müəyyən strategiyanı seçirlər. Kommunikativ strategiya bir sıra anlayışlarla sıx bağlıdır və onların toplusu ilə təyin olunur. Bu topluya kommunikativ məqsəd, kommunikativ niyyət, kommunikativ vəzifə, kommunikativ intensiya, kommunikativ taktika, kommunikativ perspektiv və kommunikativ səlahiyyət kimi anlayışlar daxildir: - *Tom! No answer.* - *Tom!* - *Where's that boy now. The old lady said to herself. "If I catch him, I'll..."* (Twain M. The adventures of Tom Sawyer. London: Longman, 1991, p.4)

Verilmiş nümunədə nitqin fatik funksiyası yerinə yetirilir. Kommunikantın məqsədi Tomla əlaqəni yaratmaqdır. Onun ünsiyyət məqsədi bu hissədə məlum olmur. Adresantın daxili nitqi isə ünsiyyətə girmək istədiyi şəxsi (Tomu) tez-tez bu şəkildə axtarmağı bəlli olur. Nümunədə çağırış məqsədi ilə addan istifadə edilmişdir. Bu da bir-birini yaxından tanıyan adamlar üçün etiket norması kimi məqbuldur.

–What has happened, Joe? – he asked in a low voice. –It's a terrible

¹Формановская Н.И. Использование русского речевого этикета. М.: Русский язык, 1984, с. 156; Ахмедова Р.Б. Представление как грамматическая форма речевого этикета (на материале английского языка): Автореф. дис.... канд. филол. наук. Ташкент, 1989, с. 7.

²Лингвистическая энциклопедия. М.: Советская энциклопедия, 2000, с. 413.

thing, - Red Joe said. -Why did you do it? -Potter asked. - I? - Red Joe cried. -I didn't do it.(Twain M. The adventures of Tom Sawyer. London: Longman, 1991, p.33)

Bu nümunədə tərəflər arasındakı dialoq sərbəst səciyyəlidir. Burada xüsusi nitq etiketi formullarından istifadə edilmir. Məlum olur ki, tərəflər bir-birini tanıyır. Dialoqun birinci iştirakçısının kommunikativ məqsədi baş vermiş hadisəni bilmək, adresatın nə üçün belə etməsinin səbəbini öyrənməkdir. - *What'll happen about this, Huck? - he asked. -If doctor Robinson dies, someone will hang. I know it. -Who'll tell? - Tom said. - Shall we tell? -If we tell, Red Joe will kill us too. -He can't kill us if he hangs. - Perhaps he'll escape! - Huck said. - Let Muff Potter tell. We won't say anything. - That's right. We won't say anything. We must promise!* (Twain M. The adventures of Tom Sawyer.1991, p.24)

Nümunələrdən görüldüyü kimi, ünsiyyət prosesinin iştirakçıları danışıq zamanı əvəzlilərdən çox istifadə edirlər. Burada əvəzlilər mətn yaratma və mətn hissələrini əlaqələndirmə funksiyasını da yerinə yetirir. Mətnlə ləksik təkrarlardan da istifadə edilmişdir. Onların da bu dialoqdakı əsas funksiyası mətn hissələrini əlaqələndirməkdir. Bununla yanaşı, dialoqda nitq etiketinə aid vahidlər də vardır. Bu vahidlərdən biri "*That's right*" ifadəsidir. İfadə tərəflərin müəyyən məsələ ilə bağlı razılaşmasını bildirir. Daha doğrusu, tərəflərdən birinin irəli sürdüyü şərtlə ikinci tərəf razılaşır və təsdiq hazır qəlib vasitəsilə verbal təzahürünü tapır.

Müşahidələr göstərir ki, hər bir dildə, o cümlədən də, ingilis və Azərbaycan dillərində kifayət qədər hazır nitq qəlibləri konstruksiyaları vardır. Həmin konstruksiya və qəliblər nitq etiketinin vahidləridir. Nitq etiketi vahidləri və ya hazır qəliblərin nitqdə işlənməsinin struktur-semantik xüsusiyyətləri rəngarəngdir. Qəliblər nitq etiketinin vahidləri olsa da, ünsiyyət prosesində həmişə pozitiv reaksiya doğurmur. Etiket qəlibləri müxtəlif və rəngarəng olduğu kimi, onlardan istifadə olunmasının da xüsusiyyətləri vardır. Ünsiyyətin etiket formalarına salamlaşma, üzrxahlıq, minnətdarlıq, razılaşma, təsdiq, inkar, xudahafizləmə və s. hallarda istifadə olunan hazır qəliblər aiddir. Hazır qəliblərdən istifadə edilməsində məqsəd ünsiyyətdə iştirak edən digər şəxsin eyni, adekvat və ya oxşar münasibətinə nail olmaqdır. Etiket qəlibləri səviyyəsində ünsiyyət ritual səciyyə daşıyır. Müəyyən dil daşıyıcıları üçün bu qəliblər əsasında ünsiyyətin qəbul olunmuş formaları yaranır və sabitləşir. Ritual ünsiyyət mahiyyətə təhlükəsiz, xoş ovqat yaradan, inamı artıran vasitələrdən biridir. Nitq etiketi qəlibləri kommunikasiya prosesini yaradan, onun başlanması və bitməsinə

şərtləndirən qəbul olunmuş dil vasitələridir. Məsələn:

1) A:-*Salam!* B:-*Salam!*

2) A:- *Bu gün hava yaxşıdır, elə deyilmi?*B:- *Elədir. Amma mənə elə gəlir ki, yağış yağacaq.*

3) A:- *İşləriniz necədir?* B:- *Çox sağ olun. Bəs sizin?*

4) A:- *Yaxşı, hələlik.* B:-*Görüşənədək*

5) A:- *Hələlik* B:-*Hələlik* və s.

Bu qısa dialoqlarda replikaların mübadiləsi heç bir yeni informasiya daşımır. A və B bir qədər danışib ayrılırlar. Onların ünsiyyəti sırf etik səciyyə daşıyır. Belə dialoqlar bir-birini yaxından tanımayan, lakin tez-tez rastlaşan adamlar arasında baş verir. Nümunə kimi verilmiş dialoqlarda etiket qəliblərindən istifadə edilmişdir. Ritual ünsiyyət tərəflərin bir-biri ilə münasibətlərinin müəyyən səviyyəsini təsdiq etmək məqsədi daşıyır. Belə replikalar mübadiləsi əlaqələrin davam etdirilməsi üçün vacibdir.

Hazır qəliblərin işlədilməsində normativlik vardır. Məsələn, eyni şəxsə dalbadal eyni nitq qəlibi ilə müraciət etmək etiket ünsiyyətindən kənara çıxır. Belə təkrarlar çox zaman bir-birini tanıyan, lakin söhbət mövzusu müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkənlər arasında baş verir.

A:-*Salam! Necəsən?* B:-*Salam! Yaxşı.*

A:- *Vəziyyət necədir?* B:- *Yaxşı*

A:- *Özgə nə var, nə yox?* B:-*Salamatlıqdır*

A:- *Uşaqlar necədir?* B:- *Sağ ol, yaxşıdırlar.*

Göründüyü kimi, A dialoqun davam etdirilməsinə təşəbbüs göstərir. Lakin onun nitqində hazır qəliblərdən başqa heç bir informativ kommunikativ akt yoxdur. Bu isə dialoqun davam etdirilməsi təşəbbüsünü müsahibə ötürmək təsiri bağışlayır. Halbuki müsahib də hazır qəliblərlə reaksiya verməklə dialoqun, ünsiyyətin davam etdirilməsində maraqlı olmadığını nümayiş etdirir.

Hazır nitq etiketi qəlibləri ünsiyyət mövzusu və ünsiyyət fazaları üzrə paylanır. Ayrı-ayrı dillərdə istifadə olunan hazır nitq qəlibləri kifayət qədərdir. İngilis və Azərbaycan dillərində geniş yayılmış hazır nitq qəliblərinə aid aşağıdakı nümunələri qeyd etmək olar: 1) Salamlaşma: *Hi, Hello! How do you do? Good evening! Good afternoon! Good morning! – Salam! Necəsiniz? Axşamınız xeyir! Gün aydın! Günortanız xeyir! Sabahınız xeyir;* 2) Hal-əhval tutma: *How's life? -Vəziyyət necədir? How is life treating you? - vəziyyətiniz necədir?* və s.; 3) Üzrxahlıq: *Excuse me -Bağışlayın, üzr istəyirəm, Excuse my disturbing you –Narahat etdiyimə görə üzr istəyirəm;* 4) Xudahafizləşmə: *Keep well! Have a good time.*

Thank you. Thanks. –Sağ ol. Təşəkkür edirəm. Hələlik. Görüşənədək; 5) Tanışlıq: Let me introduce myself to you. My name is N. Allow me to introduce...to you. – Gəlin tanış olaq. İcazə verin tanış olaq. Sizinlə tanış olmaq olarmı? İcazə verin özümü təqdim edim və s.

Elmi ədəbiyyatda kommunikativ məqsədə görə nitq etiketinin aşağıdakı janrları göstərilir: 1) tanışlıq; 2) salamlama; 3) xudahafizləmə; 4) üzrxahlıq (üzr istəmə); 5) minnətdarlıq; 6) xahiş; 7) razılaşma; 8) imtina; 9) kompliment; 10) başsağlığı; 11) kübar söhbət.¹ Nitq etiketi janrları məsələsinə müxtəlif tədqiqatçılar münasibət bildirmiş, janrları müəyyən-ləşdirməyə çalışmışlar. Mövcud materialların təhlili göstərir ki, bu janrlar hər iki dil üçün universaldır. Fərqləndirilən janrların ayrı-ayrılıqda təhlili prosesində onların arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğu aşkara çıxır. Bəzi janrlar bir-biri ilə qovuşur. Bir janrın digərinin tərkib hissəsi və ya davamı kimi meydana çıxması faktları qeydə alınır. Məsələn, imtina, üzrxahlıq, minnətdarlıq, razılaşma müəyyən janr daxilində cavab reaksiyası kimi üzə çıxır. Dissertasiyada illüstrativ materiallar əsasında nitq etiketi janrları ətraflı təhlil edilmişdir. Məsələn, tanışlıq janrının hər iki dilin materialları əsasında təhlili göstərir ki, tanışlığın vasitəli, xəbərdarlıqlı növləri vardır. Bu növlərdən, daha çox birincisi geniş yayılmışdır. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində nitq aktlarında istifadə edilən leksik vahidlərin rəsmiyyətdən uzaq sözlər hesabına genişlənməsi müşahidə edilir. Nitq aktlarının sayında azalma gedir. Hər iki dildə ənənəvi istifadə edilən etiket konstruksiyaları və etiket kommunikativləri mövcuddur.

Nitq etiketinin özünəməxsus lüğəti (verbal etiket işarələri sistemi) və qrammatikası (etiket işarələrinin işlənmə qaydaları) vardır. Nəzərə almaq lazımdır ki, nitq etiketi normaları yalnız etikətdə istifadə edilə biləcək sözləri deyil, həm də işlədilməsi düzgün sayılmayan sözləri müəyyənləşdirir. Nitq etiketinin qrammatikası düzgün, yaxşı danışmağın qaydalarını əhatə edir. İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları üzrə nitq etiketinin müxtəlif janrları əsasında aparılmış təhlil göstərir ki, hər iki dildə hər bir janr üçün qəbul edilmiş nitq qəlibləri vardır. Bu qəliblər situasiyadan asılı olaraq işlənir.

Beləliklə, ingilis və Azərbaycan dillərinə aid nitq materialları əsasında aparılan tədqiqat göstərir ki, hər iki dildə ünsiyyət prosesi müəyyən janr üzrə gedir. Nitq janrları tədqiq olunmuş müxtəlif sistemli dillər üçün

¹Тарасенко Т.В. Этикетные речевые жанры: опыт описания (на примере описания жанра поздравления) // Жанры речи. Саратов: Изд-во ГосУНЦ «Колледж», вып. 3, 2002, с. 282-289.

eynidir. Yəni bir dildə qeydə alınan janr digər dildə də vardır. Bu cəhət nitq janrlarının müxtəlif dillər üçün eyni olması nəticəsinə gəlməyə imkan verir. Nitq janrlarının müxtəlif sistemli dillər üçün universallığı öz təsdiqini tapır.

Ünsiyyət prosesində iştirakçılar müəyyən hazır qəliblərdən istifadə edirlər. Hazır qəliblər nitq etiketi vahidləridir. Ayrı-ayrı dillərdə işlənən nitq etiketi vahidlərinin yaranma səbəbləri və formalarında, hazır qəliblərin semantikasi və strukturunda həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər aşkara çıxır. Belə oxşar və fərqli cəhətləri aydınlaşdırmaq ən azı iki dilə aid belə vahidlərin müqayisəli struktur-semantik təhlilini aktuallaşdırır.

Dissertasiyanın sonuncu fəslı “İngilis və Azərbaycan dillərində nitq etiketi vahidlərinin qarşılıqlı –müqayisəli təhlili” adlanır. Bu fəsildə ingilis və Azərbaycan dillərində nitq etiketlərinin müqayisəli fonetik, struktur və semantik təhlili aparılır.

Nitq etiketinin struktur təhlili etiket normalarına uyğun işlədılən hazır qəliblərin və onların iştirakı ilə düzələn sintaktik konstruksiyaların tərkib elementlərinin birləşmə xüsusiyyətlərini öyrənməyi nəzərdə tutur.

Nitq etiketinin müxtəlif janrlarında işlənən etiket qəlibləri bir sözdən, iki və daha artıq sözdən düzələn birləşmələr, habelə cümlə və kommunikatıv sintaktik quruluşlardan ibarət olur. Bir sözdən ibarət olan etiket qəlibləri etiket janrlarının əksəriyyətində qeydə alınır. Onların müqayisəli struktur təhlili həmin vahidlərin distributiv imkanlarını da aydınlaşdırmağı tələb edir. Çünki etiket normaları bir sözdən ibarət qəliblərin nitq aktında başqa vahidlərlə birləşərək müəyyən sintaktik birləşmə yaratmasını aktuallaşdırır. Məsələn: *He was standing in the same place when she came back. “I’m Junior Grenville”, he said. “I’m Ann Arden”, she replied. “Hello, Ann”. “Hi, Junior”* (Dunne D. The Two Mrs.Grenvilles. New York: Ballantrıe Books, 1999, p.28, 374 p.). Bu nümunələrdə bir sözdən ibarət olan iki nitq qəlibi vardır: *Hello, Hi*. Hər iki etiket qəlibi salamlama janrına aiddir. “*Hello*” nitq etiketi qəlibi ingilis dilində quruluşca sadə sözdür. Onun *hallo* (a) variantları da vardır. Əsas işlənmə mənası Azərbaycan dilindəki “salam” sözünə uyğun gəlir. Bu sözdən diqqəti özünə cəlb etmək məqsədi ilə də istifadə olunur. Sözün müraciət məqamında Azərbaycanca “ey” mənasında istifadə olunması da geniş yayılmışdır.

Nitq etiketi qəliblərinin fonetik və fonomorfonoloji təhlili eyni qəlibin fonetik variantlılığı əsasında aparılır. İngilis dilinin salamlama etiket janrına aid olan “*Hello*” sözünün müxtəlif fonetik variantları vardır: *Haloo-Hello-Hallow-Halloa*. Bu fonetik variantlardan üçü altı qrafemlidir. Bu üç variantda “hallo” hissəsi eynidir. Bir variantda “o”, digərində “a”,

üçüncüsündə “w” qrafeminin artırılması qeydə alınır. Təbii ki, əlavə olunan qrafem sözün tələffüzünə, onun fonem cildinə təsir göstərir.

Hallo (a) (həlou). Bu variantda sözün sonunda “ou” diftonqu tələffüz olunur, salamlama zamanı istifadə edilən əsas variantdır. Bu cür tələffüz qarşı tərəfə salam verilməsi mənasını verir. “*Halloo (həlu:)*”. Bu variantda sonda uzun “u” fonemi “u:” kimi tələffüz olunur. Belə tələffüzdən diqqəti özünə cəlb etmək, tanış olmayan şəxsi saxlamaq, dayandırmaq məqsədi ilə istifadə olunur. Bu variant situasiyadan asılı olaraq da işlənir. Məsələn, otağa daxil olan şəxs orada kiminsə olmadığını gördükdə bu sözdən istifadə edir. Qeyd edilən cəhət konsituasiya ilə bağlıdır. Həmin məqamda işlənən bu sözün Azərbaycan dilindəki qarşılığı konsituasiyadan asılı olaraq “Kimsə varmı?”, “Ay ev yiyəsi”, “Burada kim var?” və s. ola bilər.

Müasir ingilis dilinin nitq etiketi qəlibləri sırasına daxil olan “hey” sözünün başqa sözlərlə birləşməsi nəticəsində yeni semantik məna yaranır. Məsələn, *hey for Smith – Smitə eşq olsun*. Etiket qəlibi ad və sözünü ilə birləşərək üçkomponentli sintaktik konstruksiya yaratmışdır. Belə quruluşlu birləşmələr, tərkibindəki əsas mənalı sözün az olmasına görə o qədər də çox deyildir. Strukturu təşkil edən üç sözdən biri əsas nitq hissəsidir. Bu söz də şəxsə adıdır, xüsusi isimdir.

Modal fellərdən *may/might* nitq etiketinin xahiş janrında işlədilərək ondan I şəxsin adından istifadə olunması adresatın razılığını və ya icazəsini almağı nəzərdə tutur. *Might* forması xahişə əsəbilik və zəif narazılıq çaları verir: *May I show you our latest catalogue? May I offer you something to drink? May I wash my hands, please?* Digər tərəfdən, *might* xahişin nəzakətlə olmasını da ifadə edir: *Might I borrow your biro for a minute?*

Modalçalarlı *hardly, scarcely* sözləri hökmə inamsızlıq çaları verərək onun qətilyini azaldır, hökmə qismən inkar və ya imtina etmək mənası verərək, onu qəti inkardan fərqləndirir. Məsələn: *Even you could hardly do a thing like that* (P.Wodehouse). *Fog could scarcely beg for lodgings in hobbit-holes* (J.R.R.Tolkien).¹

Nominativ+infinitiv sintaktik konstruksiyası hökmün qətilyini zəiflədir, ona reallığı subyektiv qiymətləndirmə tonallığı verir. Məsələn: *I say, I seem to have plunged into the middle of quite a young dinner party* (P.Wodehouse - www).

İngilis dilinin nitq etiketində hökmün qətilyini azaltmaq məqsədilə

¹www.gutenberg.org/files/8164/8164-t

istifadə olunan ən çox işlənən struktur-qrammatik vasitənin modal frazalar olması təsdiqlənir. Belə frazalar danışanın fikrə münasibətini daha eksplisit şəkildə sintaktik mürəkkəb olmayan formalarla ifadə etməyə imkan verir.

İngilis dilində nitq etiketində hökmün qətiliyini zəiflətmək üçün istifadə edilən digər struktur-qrammatik vasitə xüsusi sual konstruksiyalarıdır: *You are his wife, aren't you?* (J. Osborne) *The old hopeless passion, isn't it?* (K.Amis) *We've got so much to say to each other, haven't we?* (K.Amis) *She's a beautiful girl, isn't she?* (J.Osborne - www)

İmperativ cümlələrdə istifadə olunan fellər məhdud saydadır. Belə fellərin mənalı təhrikətmənin qrammatik mənasına uyğun gəlməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə "uyğunluq" nəqli və sual cümlələrində müxtəlif şəkildə özünü göstərir. İstifadə edilən fellər yerinə yetirilməsi adresatdan asılı olan hərəkətləri bildirir. Məsələn: *to come, to go, to look, to tell, to take, to give, to get, to listen, to see, to sit.* Bunlar hərəkət, səs və görmə qavraması, nitq felləridir.

Sintaktik vahid kimi, imperativ cümlələrin bəzi leksik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək struktur-qrammatik, eləcə də, semantik baxımdan əhəmiyyət daşıyır. Sintaktik tərkibinə onun üçün səciyyəvi olan komponentlər daxil olur. Müraciət, son formativlər (*tags*), nidalar, eləcə də, *please* leksik vahidi bu komponentlərdəndir. Qeyd edilən komponentlər nitq etiketində hörmət xüsusiyyətini və ya semantikasını yaradır. Sonluq formativlərindən *will, please* geniş istifadə dairəsinə malikdir. Etiket qəliblərinin strukturunda bu komponentlər xüsusi yer tutur: *"- Then you shall come; and you will come too, Basil, won't you? "I can't really. I would sooner not. I have a lot of work to do."* (O. Wilde "The Portrait of Dorian Gray", p.113-www). *"You will have tea, of course, Dorian? And so will you, Harry? Or do you object to such simple pleasures?"* (O.Wilde "The Portrait of Dorian Gray", p.111-www)

İngilis dilində "*will you*" birləşməsinin sonluq formativinin sual ünsürü kimi işlənməsi halı da vardır. Belə cümlələr qeyri-formal ünsiyyət üçün səciyyəvidir.

"- Won't you come in for a minute? You've never seen my rooms; No, I don't want to get you into trouble." (W.S.Maugham "Cakes and ale..." p.146); *"Will you take Robert with you this morning, Father?" – Mom asked.* (A.Cronin "The Green Years", p.21).

Sonluq formativlərinin funksiyasını "*please*" sözünün yerinə yetirdiyi funksiya ilə müqayisə etmək mümkündür. "*Please*" imperativ cümlələrdə işlənən və onun əlavə əlaməti kimi çıxış edən yeganə leksik vahiddir.

Cümlənin başqa komponentləri ilə sintaktik əlaqəsi olmayan “*please*” cümlədə müxtəlif mövqələrdə işlənir. Bu söz cümlədə onu qapayan mövqedə və orta mövqedə işləyə bilər.

İngilis nitq etiketində xahişə müsbət cavabın, eləcə də imtınanı qəti şəkildə bildirməsi formaları demək olar ki, yoxdur. Azərbaycan dilində “Qətiyyənlə olmaz”, “Heç bir halda”, “Öldür, eləməyəm”, “Heç fikrinə gətirmə”, “Heç ağına gəlməsin” və s. formalarından istifadə edilir. Əlbəttə, dildə bu cür konstruksiyaların da qarşılıqları vardır.

İngilis dilində nitq etiketində istifadə edilən “*good morning*”, “*good evening*” struktur qəliblər iki sözdən ibarət söz birləşmələridir. Onlar günün hansı vaxtı olmasından asılı olaraq işlənir. Hər iki formanın Azərbaycan dilində müvafiq qarşılığı vardır: *sabahınız xeyir*, *axşamınız xeyir*. Azərbaycan dilində də bu nitq etiketi formaları ingilis dilində olduğu kimi, iki sözün birləşməsindən yaranmışdır. Burada struktur oxşarlığı vardır. Struktur-qrammatik baxımdan Azərbaycan dilindəki formalarda fərq özünü göstərir. Azərbaycan dilində iki sözdən ibarət birləşmənin birinci komponentinin qrammatik təhlilindən aydın olur ki, bu komponent üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci elementidir: *Axşamınız - Sizin axşamınız* təyini söz birləşməsinin birinci komponenti nitq etiketi qəlibində buraxılmışdır. Onun varlığı ikinci komponentin qəbul etdiyi mənsubiyyət şəkilçisindən bəlli olur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tipli təyini söz birləşmələri, daha doğrusu, birinci komponent yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş şəxs əvəzliyi olan söz birləşmələri cümlə daxilində işlədikdə birinci komponent buraxıla bildiyi kimi, işləyə bilər. Lakin nitq etiketinin struktur forması kimi istifadə edildikdə formulun birinci elementinin bərpa etdiyi hissənin nitqdə işlənməsi qəbul edilməmişdir. Azərbaycan dilində “Sizin axşamınız xeyir” formulu nadir hallarda qeydə alınə bilər. Salamlaşma zamanı “Axşamınız xeyir” formasından istifadə edilir. Azərbaycan dilində bu forma ikinci şəxsin təkinə müraciətlə işlənir: *Axşamın xeyir*. Bu cür salamlaşma yaxın tanışlar arasında olur və “sən” müraciət formasına uyğun gəlir.

İngilis dilində “*Good morning*” və “*Good evening*” formaları həm tam nitq etiketi qəlibi kimi, həm də qısaldılmış variantda işlənir. Azərbaycan dilində belə ixtisar yoxdur. Nə birinci, nə də ikinci komponentdən salamlaşma məqamında ayrılıqda istifadə edilə bilməz. İngilis dilində isə *Morning! Afternoon! Evening!* struktur qəlibləri işləkdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ixtisar formulları tanış adamlar arasında salamlaşma üçün məqbul sayılır.

İngilis dili materialı əsasında apardığımız araşdırma və təhlillər göstərir ki, ingilis dilindəki direktivlər danışanın arzusunu, adresatın arzusu ilə bağlı suallar kimi ifadə edir. Bu dildə nitq etiketində direktivlər çox zaman sual-xahiş, sual-icazə formalarında öz ifadəsini tapır.

İngilis dilində nitq etiketində imperativlər, əmr cümlələri az işlənir. Imperativlər çox zaman sual cümlələri ilə əvəzlənir. İngilis dilinin bu qəbildən olan etiket qəliblərinin hərfi tərcüməsi semantik baxımdan başqa cür qavranıla bilər: *Would you like to write this exercise?* Bu cümlənin hərfi tərcüməsi belədir: “Siz bu tapşırığı yazmaq istəyirsinizmi?” Belə suala birbaşa doğru cavab “Yox, istəmirəm” ola bilər. Qeyd edilən halda adresatın ona olan müraciəti düzgün başa düşülməsi aşkara çıxır. Əslində, yuxarıdakı etiket qəlibi “Zəhmət olmasa, bu tapşırığı yazın” kimi başa düşülməlidir. Azərbaycan nitq etiketində imperativin qeyd edilən tipli sual cümləsi ilə əvəz edilməsi yoxdur. Belə hallarda əmr cümlələrinin işlədilməsi məqbuldur. Ən nəzakətli halda əmr cümlələrinin əvvəlinə “Xahiş edirəm” qəlibi artırılır. Yuxarıdakı ingilis dilində olan nitq etiketi konstruksiyası Azərbaycan dilində “Xahiş edirəm, bu tapşırığı yazasınız” formasında olacaqdır.

İngilis etiket qaydalarında müəllim şagirdə, valideyn uşağa bu və ya digər işin görülməsi üçün əmr cümləsi ilə deyil, sual cümləsi ilə müraciət edir. Məsələn, ata oğluna *Could you switch the television off?* –deyə müraciət edir. Əgər bu müraciətə reaksiya verilmirsə, sonrakı müraciət *You might like to switch the television off now?* sualı ilə ifadə olunur. Əgər bu dəfə də nəzərdə tutulan iş görülmürsə *Would you ever switch that television off?* sualı verilir. Azərbaycan dilində nə imperativlərin, nə də direktivlərin yumşaldılması, istəyin dolayı yolla ifadə edilməsi geniş yayılmamışdır. Azərbaycan dilində belə məqamlarda əmr cümləsindən istifadə edilir. Məsələn: “Televizoru söndür.” “Dur televizoru söndür” və s. Bu formalar etiket normalarını pozmur. Eyni xahiş bir qədər yad adama ünvanlandıqda nitq etiketi normalarına görə, əlavə nitq etiketi qəlibindən istifadə olunur. Məsələn: “Zəhmət olmasa, televizoru söndür.” “Xahiş edirəm, televizoru söndür.” “Əgər baxmırsansa, televizoru söndür” və s. İngilis və Azərbaycan dillərində müxtəlif şəraitlərdə istifadə olunan nitq etiketi qəliblərinin struktur-semantik təhlili onların fərqli xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmağa imkan verir. Məsələn, restoran və kafedə ofisiyentlə dialoqda istifadə edilən nitq etiketi formalarında ingilis dilində sual formaları əsas hissəni təşkil edir. İngilis nitq etiketində ofisiyentlə: *Bring me the menu, please* – müraciəti edilir. İngilis nitq etiketində bu məqamda *May/Can/Could I see*

the menu, please sintaktik konstruksiyasından istifadə olunur. Azərbaycan dilində “Menyunu gətirin”, “Zəhmət olmasa, menyunu gətirin”, “Menyunu olarmı?” kimi formalar işlədilir. Bu formaların heç biri etiket normalarını pozmur. Onların bir-biri ilə müqayisəsi bir formanın digəri ilə müqayisədə qismən nəzakətli, qismən hörmətlə deyilmiş forma olduğunu aydınlaşdırır.

İngilislərdə valideynlər uşağa iş tapşıranda sual cümlələrindən daha çox istifadə edirlər: *Would you go down to the shop for me? / Will you run down to the shop, please? / Could you possibly go to the shop? / Would you mind popping down to the shop?* Azərbaycan dilində daha çox “Mağazaya get”, “Qaç mağazaya” formaları, nadir hallarda “Xahiş edirəm, mağazaya get” konstruksiyası qeydə alınır. Qadağan olunmuş yerdə saxlanmış maşının sürücüsünə yol müfəttişi ingilis etiket qaydalarına görə, belə müraciət edir: *Could you, please, move your car? / Would you, please, move it? / Would you mind moving it, please?*

Beləliklə, ingilis və Azərbaycan dili etiket normalarına görə, istifadə edilən etiket formalarına aid imperativ və direktivlərin işlənməsində struktur-semantik fərqlər vardır. İngilis dilinin nitq etiketində istifadə olunan kommunikativlərdə kommunikantlar müsahibinə təsiri azaltmağa, minimallaşdırmağa çalışırlar. Bu zaman onlar dolayı hökmlərdən, əsas məqsəddən yayındırıcı formalardan istifadə edirlər. İngilis dilində hökmün dolayı yolla çatdırılması sual cümlələrindən və digər vasitələrdən istifadə olunması yolu ilə əldə olunur. Azərbaycan dilində birbaşa təhkiyəyə üstünlük verilir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat prosesində əldə edilmiş elmi qənaətlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilir:

1. Hər bir dildə olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dillərində kifayət qədər hazır nitq qəlibləri konstruksiyaları mövcuddur. Həmin konstruksiya və qəliblər nitq etiketinin vahidləridir, onların nitqdə işlənməsinin struktur-semantik xüsusiyyətləri rəngarəngdir.
2. Hər iki dildə etiket nitq janrı olan tanışlıqda universal meyl qeydə alınır. Hazırda bu nitq janrının strukturunda dəyişmələr gedir, onu təşkil edən nitq aktlarının müxtəlif formaları üzə çıxır.
3. İngilis və Azərbaycan dillərində nitq etiketinin müxtəlif janrlarında işlənen etiket qəlibləri bir sözdən, iki və daha artıq sözdən düzələn birləşmələr, habelə cümlə və kommunikativ sintaktik quruluşdan ibarətdir.
4. İngilis və Azərbaycan dillərinə aid nitq materialları əsasında aparılan tədqiqat göstərir ki, hər iki dildə ünsiyyət prosesi müəyyən janr üzrə gedir. Nitq janrları tədqiq olunmuş müxtəlif sistemli dillər üçün eynidir. Yəni bir

dildə qeydə alınan janr digər dildə də vardır. Bu cəhət nitq janrlarının müxtəlif dillər üçün eyniliyini göstərməklə, nitq etiketinin dil universalisi olmasını təsdiq edir.

Mövzu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı tədqiqat işləri çap olunmuşdur:

1. İngilis dilində söz yaradıcılığının bəzi üsullarına dair // Elmi Xəbərlər. Bakı: ADU, 2007, № 5, s. 175-178
2. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində şərt budaq cümlələri / Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı: BSU, 2008, № 1, s. 3-6
3. “Hərəkət” bildirən leksik-semantik qrupun semantik təhlili (ingilis dilində have+isim nümunəsində) // Filologiya məsələləri. Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2008, № 7, s. 88-93
4. Nitq etiketlərinin məna xüsusiyyətlərinə dair // Dil və Ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2010, № 1 (72), s. 315-317
5. Nitq etiketlərinin bəzi xüsusiyyətlərinə dair / Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların Ümumrespublika Elmi Konfransı. Bakı: Qafqaz Universiteti, 2010, s. 509-510
6. Nitq etiketinin əsas funksiyaları // Dil və Ədəbiyyat. Bakı: ADU, 2011, № 1, s. 119-125
7. Nitq etiketlərinin vasitələri haqqında // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı: BSU, 2011, № 2, s. 12-16
8. Nitq etiketi və nitq aktları haqqında / Universitetlərarası Dialoq: Auditoriyanın idarə olunması, qiymətləndirmə, şəffaflıq Respublika Elmi-Praktiki Konfransının Materialları. Bakı: ADU, 2011, s. 59-60
9. Nitq etiketində hazır qəliblərin işlənməsinin bəzi səciyyəvi xüsusiyyətləri // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2012, № 1, s. 190-195
10. Nitq etiketinin linqvistik tədqiqinin əsas xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri. Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2012, № 10, s. 185-190
11. Nitq etiketlərində şəxs əvəzlikli qəliblərin xüsusi yeri və onların xarici dilin tədrisində rolu / Ümummilli Lider H.Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş "Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri"

Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransın Materialları. Bakı: ADU, 2013, s. 66-67

12. Spesifik kommunikativ vahidlər və hökm arasında olan ümumi xüsusiyyətlər / Xarici Dillərin Tədrisinin Aktual Problemləri. Respublika Elmi-Praktik Konfransının Materialları. Bakı: ADU, 2014, s. 57-60

13. Сравнительно-взаимный фонетический и структурный анализ речевого этикета в английском и в азербайджанском языке // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г.Короленка. Серія: Філологічні науки. вип. 18, Полтава, 2014, s. 66-72

14. İngilis və Azərbaycan dillərində nitq etiketlərinin bəzi semantik-struktur fərqləri / Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 92 illiyinə həsr edilmiş gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransı. Materiallar II kitab. Filologiya Elmləri. Bakı: Qafqaz Universiteti, 2015, s. 1139-1140

15. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət (təxminən 150 min söz, söz birləşmələri və cümlələr). Bakı: Adiloğlu MMC, 2012, 1360 s.

16. Coğrafi adların ingiliscə-Azərbaycanca müxtəsər ensiklopedik lüğəti. Bakı: Çıraq, 2014, 720 s.

17. Everyday English in Conversation: Dərs vəsaiti. Bakı: Nərgiz, 2015, 506 s.

Илаха Забил гызы Алиева

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВЫХ ЭТИКЕТОВ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

Данная диссертация посвящена исследованию структурно-семантических особенностей речевых этикетов в английском и азербайджанском языках.

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяются объект и предмет исследования, цель и задачи, научная новизна, теоретическая и практическая значимость, применяемые методы, формируются положения, выносимые на защиту, представлены апробация работы, а также сведения о её структуре.

Первая глава под названием «Теоретические основы речевого этикета» посвящена анализу лингвистических исследований, касающихся функций и жанров, способов и видов речевого этикета.

Вторая глава, озаглавленная как «Рамки речевого этикета в английском языке и их соответствия в азербайджанском языке», посвящена единицам речевого этикета. Здесь отдельно рассматриваются особенности рамок речевого этикета как в английском, так и в азербайджанском языке.

Третья глава под названием «Сравнительно-типологический анализ форм речевого этикета в английском и азербайджанском языках» посвящена фонетическому, структурному и семантическому анализу речевого этикета в английском и азербайджанском языках.

В заключении обобщаются результаты проведенного исследования.

THE STRUCTURAL-SEMANTIC FEATURES OF SPEECH ETIQUETTES IN THE ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Summary

This thesis is an attempt to investigate the structural-semantic features of speech etiquettes in the English and Azerbaijani languages.

The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and the list of used literature.

The introduction includes the review of the literature on speech etiquettes in languages with different grammatical structures, substantiates choice urgency of the theme, determines aims and purposes, methods of investigation, specifies approbation and structure of the thesis.

The first chapter titled “The theoretical bases of speech etiquettes” consists of three subchapters. The chapter deals with the analysis of linguistic researches related to the functions and genres, modes and types of speech etiquettes.

The second chapter entitled “The speech etiquette bounds in English and their conformities in the Azerbaijani language” analyses units of speech etiquette and investigates the general features of speech etiquette bounds in the English and Azerbaijani languages.

The third chapter named “The comparative-contrastive analysis of speech etiquette units in the English and Azerbaijani languages” carries out phonetic, structural and semantic analysis of speech etiquettes in the compared languages.

In the Conclusion of the thesis the basic results of the research are summarized.

Çapa imzalanıb: 14.09.2015
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100. Sifariş № 11.

«Nərgiz» Nəşriyyat-Poliqrafiya Müəssisəsi
Bakı, R.Rüstəmov, 36
tel./faks 323 69 53
e-mail: nesriyyat.nargiz@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ИЛАХА ЗАБИЛ ГЫЗЫ АЛИЕВА

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВЫХ
ЭТИКЕТОВ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

5714.01 – Сравнительно-историческое и сравнительно-
типологическое языкознание

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2015